

L'ASSUMPCIÓ EN LA VITA CHRISTI D'ISABEL DE VILLENA¹

HÈCTOR CÀMARA I SEMPERE
Universitat d'Alacant

In memoriam José Sempere Fuentes

Fill, lo meu cor és tot aparellat
de fer tantost la vostra volentat,
segons sabets, com és de mi escrit
el libre sant *De Vida* nomenat.
E puy que vós, fill, sots aparellat,
en vostres mans comane l'esperit.

(Misteri assumpcionista de València, ca. 1425)

1. INTRODUCCIÓ

L'assumpció de la Mare de Déu al cel en cos i ànima fou un tema molt difós al llarg de tota l'edat mitjana: multitud d'autors de tota mena elaboraren texts en què tractaren dels darrers moments de la vida de Maria.

L'origen d'aquesta devoció el trobem en els primers segles del Cristianisme. Era comú recordar els màrtirs amb la commemoració del dia específic en què havien entrat en la glòria, és a dir, la seua mort; per aquest motiu es cregué necessari dedicar també un dia al «naixement al cel» de la Mare de Déu, la devoció de la qual anava en augment de forma gradual. Tanmateix, ni el Nou Testament ni la tradició evangèlica deien res respecte als últims moments de la vida de Maria. L'aparició a partir dels segles iv i v de texts apòcrifs que tractaven sobre el trànsit i l'ascens al cel en cos i ànima de la Mare de Déu ajudà a paliar aquesta mancança. La festa fou establida per l'emperador Maurici (582-602) el 15 d'agost, aprofitant alguna celebració pagana relacionada amb el descans de la terra entre la collita del cereal i la verema.

Aquesta festivitat es generalitzà al segle viii i s'estengué per l'Occident: l'acceptació i la devoció que adquirí es palesa en l'ús prolífic i abundant d'aquest tema en la literatura i l'art medieval, sobretot a partir dels segles xii i xiii. En aquest sentit, sense anar més lluny, entre els escriptors hispànics medievals que dedicaren una major atenció a aquesta temàtica trobem a Alfons X el Savi, Juan Manuel, Ramon Llull, Francesc Eiximenis, sant Vicent Ferrer o Isabel de Villena. Cadascun d'aquests autors, a

¹ L'article s'emmarca en el projecte d'investigació «Edició crítica digital de textos literaris dels segles xv i xvi de les lletres valencianes» (GV07/140).

més a més, tractà l'assumpció de forma diferent, ja fóra des de la lírica, la narrativa, la teologia o l'homilètica. Sense oblidar la fortuna que tingueren la dormició i l'assumpció de la Mare de Déu en la dramaturgia medieval arreu d'Europa. I, en aquest cas, el català és un àmbit privilegiat, amb un drama litúrgic (el de Santa Maria de l'Estany) i tres drames religiosos (els de Tarragona, València i Elx) conservats.

La intenció d'aquest treball és analitzar el tractament de l'assumpció en els últims capítols de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena en relació amb la tradició i amb el context literari català de l'època, en concret amb dues obres molt properes cronològicament i argumental, la *Vita Christi* de Francesc Eiximenis i el *Misteri assumpcionista de València*.

2. ISABEL DE VILLENA I LA VITA CHRISTI²

Lionor de Villena (1430-1490), nom amb el qual coneixien a aquesta autora abans d'ingressar al segon orde franciscà, era filla natural d'Enric de Villena, conegut amb aquest nom pel títol de marquès d'aquest senyoriu que aconseguí el seu avi i del qual ell fou desposseït. Lionor fou criada a València sota la tutela de la reina Maria de Castella, esposa d'Alfons el Magnànim. Aquesta reina, de vida devotíssima i austera, decidí fundar un convent de monges clarisses en el ja existent monestir de la Trinitat, a l'altra banda del Túria, enfront de les torres de Serrans. Aquest monestir s'havia convertit en un centre de desordre social per a l'època: sembla ser que l'arribada de dos frares dominicans de conducta massa llicenciosa havia convertit la comunitat trinitària en un niu d'immoralitats que tenia escandalitzada la ciutat i, especialment, la reina. Després d'unes gestions entre València i Roma, el papa Eugeni IV signà el 1445 una butlla en què comunicava l'expulsió dels trinitaris i la creació en el mateix solar d'un convent de clarisses. La reina Maria es convertí en patrona d'aquest convent. Amb la creació d'aquest cenobi, la reina donava, com diu Hauf,

una sortida digna i del seu gust al problema que li plantejava la presència en la cort de la seva cosina i neboda Lionor de Villena, la qual estava així en condicions de col·locar, de manera honorable [per al seu estatus i ascendència, encara que il·legítima], en un lloc prestigiós i segur que garantís el decòrum reial i alhora permetés amb el temps la promoció espiritual i material de la seva protegida. (VILLENA: 1995, 16)

² Per a més informació consulteu la introducció d'Albert G. Hauf a l'edició parcial d'aquesta obra (VILLENA: 1995, 5-57).

El convent fou ocupat per les monges del convent de Santa Clara de Gandia i ja el mateix any 1445 entraren un grup de novícies, entre les quals es trobava la nostra autora, que a partir d'aquell moment rebé el nom de sor Isabel. La primera pedra del nou convent, construcció que encara perviu, es col·locà el 9 de juliol d'aqueix mateix any. En la construcció participaren com a donants els personatges més destacats de l'època, com ara Ausiàs Marc, Jaume Roig, Joan Roís de Corella, Miquel Peres, Bernat Fenollar, entre molts altres.

El 1462, quatre anys després de la mort de la reina Maria, soterrada en aquest convent, sor Isabel fou elegida abadessa perpètua de la comunitat de clarisses. A partir d'aquest moment, la nostra autora es convertí en una mena de referent religiós i cultural de la València de la segona meitat del xv. Açò suposà que els personatges més influents i carismàtics d'aquella època confiaren en sor Isabel les seues preocupacions —i les seues filles— i que els escriptors més importants buscaren la seua opinió erudita i el seu suport. Sense anar més lluny i com a exemple, l'abadessa comptà amb la confiança de Ferran el Catòlic, que ingressà la seua filla il·legítima Maria en aquesta comunitat de religioses. També professaren en el convent dones d'altres llinatges coneguts, potser no tan il·lustres, com Aldonceta Corella (germana de Joan Roís de Corella), Violant Roig (filla de Jaume Roig) o Isabel de Monpalau (germana de Violant, a qui Corella dedicà la *Vida de la gloriosa santa Anna*, i de Beatriu, a qui Miquel Peres dedicà la *Vida de la sacratíssima Verge Maria*). En opinió de Hauf, segurament i a la vista d'aquesta reproducció de la societat valenciana dins del convent, circularen de fora a dins i —per què no?— de dins a fora obres literàries de diversa mena, cosa que confirmarien les obres que foren dedicades a l'abadessa pel bisbe Jaume Peres, per mossén Escrivà o per Miquel Peres i Bernat Fenollar (HAUF: 1990, 303-321).

Deixant a banda la dubtosa atribució de l'*Speculum Animae* (ms. esp. 544 de la Biblioteca Nacional de París),³ l'obra coneguda de sor Isabel de Villena només comprén una voluminosa *Vita Christi*, publicada pòstumament el 1497 per l'abadessa de la Trinitat sor Aldonça de Montsoriu a instàncies d'Isabel la Catòlica.⁴ Aquesta obra narra

³ Edició a cura d'A. Hauf (SPECULUM: 1992). Respecte a l'autoria *vid.* p. 121-125 del volum complementari.

⁴ Lope de Roca, València, 1497. Una edició moderna d'aquest incunable a cura de R. Miquel i Planas en VILLENA: 1916. També es pot consultar una edició facsímil electrònica a la Biblioteca «Joan Lluís Vives» en <<http://www.lluisvives.com/FichaObra.html?Ref=5424&portal=1>>.

la vida de Crist d'una manera extensa i pot dividir-se en cinc parts: 1) el naixement i la vida de Maria fins a infantar el nen Jesús (c. 2-65), 2) la infantesa i la joventut de Jesús (c. 66-106), 3) del bateig en el Jordà fins a la traïció de Judes (c. 107-141), 4) la Passió i mort de Crist (c. 142-228) i 5) els fets ocorreguts després de la resurrecció i la mort de Maria, encara que no l'assumpció ja que l'obra restà inacabada en el capítol 291 després de la mort de sor Isabel el 1490.

Aquesta *Vita Christi*, més enllà dels seus elements d'originalitat en els quals no em detindré, s'emmarca dins d'una tradició i d'una espiritualitat que centra la devoció en la figura i la humanitat de Crist com a mitjà per a arribar a la seua divinitat. Aquesta devoció fou plenament desenvolupada pel franciscanisme, sobretot a partir de l'obra de sant Bonaventura (*Officium de passione Domini*) i d'Ubertí de Cassale (*Arbor Vitae Crucifixae Jesu*), en què a través de la meditació i la contemplació hom assimila l'*Evangelium*, és a dir, la vida de Crist com a model moral i espiritual.

L'obra més representativa d'aquesta «pietat cristocèntrica» són les *Meditationes Vitae Christi*, atribuïdes erròniament a sant Bonaventura. La meditació cal entendre-la com la representació imaginària de la vida de Crist que el devot ha de recrear de forma contínua en la seua ment per incitar la pietat i la devoció. Aquesta representació es basa en els *Evangelis*, però aquests texts no són suficients per a explicar visualment la vida de Jesús, amb la qual cosa cal acudir a les tradicions apòcrifes i a les invencions pietoses del mateix devot, sempre que aquestes no atempten contra els texts canònics i la doctrina cristiana. Amb tot açò es pretén que el que medita, amb l'amplificació i la pròpia interpretació dels fets, siga capaç de participar en la vida de Crist, de ser-ne testimoni presencial i de compadir-se'n. Les *Meditationes Vitae Christi* influïren en les *Vitae Christi* de Ludolf de Saxònia, el Cartoixà, i de Francesc Eiximenis, fonts conegudes per sor Isabel i que assimilà a l'hora d'escriure la seua obra. La intenció de sor Isabel de Villena era crear un model de meditació que poguera identificar-se amb la mentalitat de les clarisses de la seua comunitat.

2.1. El relat de l'assumpció en la *Vita Christi*

Sor Isabel es dedica a narrar el trànsit de la Mare de Déu des del capítol 277 fins al 291 (VILLENA: 1916, 306-363).⁵ Com he dit adés, l'autora deixà sense acabar l'obra a

⁵ A partir d'ara només faré referència amb el número de pàgina.

causa del seu traspàs prematur, amb la qual cosa el relat de l'assumpció ens ha arribat incomplet, ens manquen tots els episodis posteriors a la mort de Maria, fins a la seua assumpció al cel.

Després de la mort del seu fill, Maria viu en una caseta a Jerusalem, prop del cenacle,⁶ on tots els dies sent missa celebrada per sant Joan. Sor Isabel destaca la importància de Maria com a referent i model dins de la comunitat cristiana que havia deixat Jesús després de la seua mort. Alguns dies de la setmana els dedica a visitar els llocs de la Passió —el mont Calvari, el Sant Sepulcre i el mont Olivet— per recordar el seu fill i pregar pel llinatge humà. Un dia després de visitar els Sants Llocs, demana a Déu deixar la vida mortal, que ja no suporta més, perquè vol reunir-se amb el seu fill, a qui enyora, i vol gaudir de la glòria celestial, després de tants patiments.

Amb aquest desig la seua donzella Oració es dirigeix al cel per comunicar-lo a la Santíssima Trinitat. En arribar, tota la cort celestial s'afegeix a la súplica de clemència per a Maria. La Santíssima Trinitat accepta la petició i Jesús mana a l'arcàngel Gabriel que es presente davant la seua mare per comunicar-li que la seua mort es produirà en tres dies. Jesús li encomana, a més a més, que la informe de l'arribada dels apòstols des dels indrets on estan predicant perquè els reconforte en la seua missió evangèlica i que li porte una «luminosa palma» (p. 318) per al seu soterrament a la vall de Josafat.⁷

Gabriel s'apareix a la casa de Maria per comunicar-li la decisió presa pel Senyor i per lliurar-li la palma del paradís. L'arcàngel li diu que abans de morir, quan baixi el seu fill a recollir la seua ànima, veurà reunida davant seu l'Església militant i l'Església triomfant. Maria, en sentir aquesta ambaixada, «recomplida de goig e alegria no recomptable» (p. 321), dóna les gràcies a Gabriel i li demana que en el seu trànsit no se li aparega cap dimoni, cosa que immediatament li és atorgada.

Després de la partida del missatger celestial, arriba sant Joan que, veient-la tant contenta, pregunta a Maria el motiu. Aquesta li respon que en breu partirà cap al paradís amb el seu fill. En escoltar açò, sant Joan sent una gran tristesa i vol saber si

⁶ És interessant constatar que actualment l'església de la Dormició de Jerusalem es troba al costat del lloc que la tradició identifica amb el cenacle.

⁷ Recordem, com explica l'apòcrif del Ps. Mateu, que en la fugida a Egipte de la Sagrada Família, Maria tingué desig dels fruits d'una palmera i, aleshores, el nen Jesús manà a la planta que baixara les branques perquè la seua mare poguera sadollar-se. Després Jesús, encomanà a un àngel que la palmera fóra traslladada al paradís (*vid. SANTOS: 2001, 95-96*).

podrà acompanyar-la, desig que repetiran tots els apòstols i deixebles de Crist i que a tots els serà negat, «ans has a restar en lo món per molt temps per augment dels teus mèrits» (p. 324).

A continuació, toca la porta sant Pere i sant Joan, que li obri, li explica la dolorosa notícia. Darrere seu arriben la resta dels apòstols, admirats per haver-se reunit de forma miraculosa a Jerusalem. En assabentar-se del motiu, «fon lo plor entre ells tan gran y tan dolorós, que conort pendre no podien» (p. 325). També s'hi apleguen Maria Magdalena i totes les altres dones, juntament amb els seguidors de Jerusalem.

Reunits tots, Maria els comunica la seua propera mort i assumpció, indicant-los que el seu traspàs serà sense dolor i sense pena. Els demana que soterrin el seu cos a la vall de Josafat, allí on tindrà lloc el Judici Final. Finalment, «com a singular doctressa» (p. 283), els anima amb un sermó a continuar la seua tasca evangelitzadora, malgrat les persecucions que sofriran, i a tenir una vida sense pecat, rebutjant les vanitats del món i prenent Jesús com a model de conducta,⁸ per poder aconseguir així la salvació i el goig eterns.

Després de passar el primer i segon dia des de l'anunciació de la mort en continus plors, Maria pren comiat dels principals deixebles de Crist. En primer lloc, parla amb el seu nebot i fill sant Joan, a qui diu que la seua peregrinació pel món serà llarga, però que després rebrà grans honors. Sant Joan li replica dient que vol acompanyar-la en la seua mort perquè sense ella no sabrà viure, demanda que no pot acceptar. A continuació, sant Pere es dirigeix a Maria en termes semblants al seu company («Muyra yo, Senyora, e de vostra clemència no sia separat», p. 331), però no pot ser perquè té la missió encomanada de tenir cura de l'Església després que ella se n'haja anat.

Tot seguit s'acomiada de sant Pau, de qui lloa les seues virtuts i la seua capacitat de predicació; de sant Andreu, que demana morir abans que ella perquè si no perd l'únic consol que li resta després de la mort de Crist, però de nou aquesta petició és rebutjada, ja que l'apòstol ha de continuar amb l'evangelització; i de la resta dels apòstols.

⁸ «Hajau tan contínua e tan habituada la memòria de les dolors de aquest Senyor que lo enteniment vostre en alre no puga pensar» (p. 327). Amb aquesta indicació, dirigida més a les monges lectores de la Trinitat que als deixebles de Crist, sor Isabel ens ofereix una definició d'allò que l'espiritualisme franciscà entenia per meditació.

Després d'acomiar-se dels deixebles, comença a fer-ho de les santes dones que l'acompanyen. La primera que s'apropa a Maria és Maria Magdalena, que repeteix el desig de morir-se amb ella per tal de no sofrir la immensa pena de la seua partida. Maria li diu que ha de romandre en el món per ser «spill dels peccadors» (p. 346) i com a consolació li deixa la corona d'espines que portà el seu fill. Magdalena, tota agraïda pel present, accepta la partida de Maria i decideix abandonar el món i viure en un lloc apartat, on puga delitar-se en la contemplació de les dolors que sofrí Jesús mitjançant el record que li despertarà la corona. A continuació, Maria mostra la corona a tots els presents, que l'adoren i la veneren, i els senya amb ella.

Tot seguit, Maria s'acomiada de les seues germanes, que també volen morir per poder acompanyar-la. Maria informa la seua germana Salomé que el seu fill sant Jaume vindrà amb Crist per recollir la seua ànima i que així podrà veure'l de nou. Després, se li acosta Marta que, trista per la seua partida, demana, com tots els altres, acompanyar-la a l'altra vida.

D'aquesta manera, del capítol 283 fins al 286, sor Isabel ens presenta un llarg acomiadament dels protagonistes més destacats de la *Vita Christi* en boca de Maria: els apòstols en ordre d'importància (sant Joan, sant Pere, sant Pau, etc.), Maria Magdalena, les seues germanes i Marta. L'estructura és sempre la mateixa: en primer lloc, el personatge de qui s'acomiada lamenta la mort de Maria i demana acompanyar-la en el seu trànsit; a continuació, Maria consola el personatge i l'ànima a continuar la seua tasca evangelitzadora i/o pietosa perquè l'espera la glòria celestial i la vida eterna. En tot aquest fragment, l'autora vol donar una imatge de Maria en què destaque el seu caràcter de fonament de la primitiva comunitat cristiana. Després de la mort de Crist, Maria esdevé, més que cap altre personatge, el pilar i el referent moral dels primers cristians, la successora de les pràctiques i les doctrines del seu fill (com diu sor Isabel «doctressa e regidora» del col·legi apostòlic, p. 358).

Arribada l'hora del traspàs de Maria, s'apareixen a la cambra on estaven reunits un grup d'àngels «portant catifes e coxins e dos excel·lents cadires, e feren lo strado molt singular e solemne per a seure lo Senyor e Redemptor nostre e la excel·lent Mare sua» (p. 349).⁹ Tot seguit, entra sant Miquel, acompanyat d'un gran nombre d'àngels i

⁹ Els àngels aparellen una disposició clarament escenogràfica per a l'escena de la visita de Crist i la mort de Maria.

es presenta davant Maria com a camarlenc. Li lliura un mantell perquè se'l pose, on van inscrits tots els dolors que ha sofert com a mare del Fill de Déu.

A continuació, es presenta sant Gabriel amb un ceptre a la mà, com a símbol de la possessió que a partir d'ara tindrà del regne de Déu. En aqueix moment, entra a la cambra Jesús i Maria s'acosta per rebre'l amb alegria i veneració. Crist la saluda amb un seguit de lloances en les quals destaca el seu caràcter d'Esposa i Mare de Déu.

Després de retrobar-se mare i fill, seuen en les cadires que els àngels havien preparat anteriorment. En aquest moment Jesús es disposa a coronar la seua mare amb tres corones, davant de tots els deixebles, perquè així puguen participar mínimament de la glòria que Maria tindrà al cel. Maria s'agenolla davant del seu fill per tal que pugua rebre aquests excel·lents obsequis. La primera corona que Jesús li col·loca ha estat tramesa pel Pare, amb diverses joies que representen les virtuts sense taca de Maria. La segona és de part del Fill, amb joies que representen la vida humana de Crist en anys, dies i hores. I la tercera l'envia l'Esperit Sant per recordar la seua vinguda en Pentecosta. En definitiva, es pretén accentuar els tres papers de Maria en relació a Déu —filla, mare i esposa— alhora que és investida amb els atributs de la reialesa medieval —mantell, ceptre i corona—.

Acabada la triple coronació, tots els presents, tant els deixebles com els àngels, canten venerant Maria i el seu fill. Tot seguit, els apòstols s'acosten fins a Maria i li besen els peus. La Mare de Déu s'acomiada definitivament donant-los ànims i esperança i Jesús els beneeix a tots.

Finalment, Crist crida l'ànima de Maria que vinga amb ell dient les paraules del *Càntic dels Càntics* «Veni de Libano». I així acaba la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena. No sabem com haguera acabat el relat de l'assumpció si haguera tingut temps d'enllestir-lo abans de morir. Possiblement, hauria tractat el soterrament de Maria i la seua assumpció en cos i ànima al cel seguint el model que li oferia la *Vita Christi* d'Eiximenis, una de les principals fonts que havia fet servir per a narrar el traspàs de la Mare de Déu.

Tot aquest fragment que narra l'acomiadament del món per part de Maria i la seua mort es caracteritza per la presència d'elements àulics. L'ambient que crea sor Isabel té una forta càrrega cortesana, des dels elements més materials (l'«estrado», el

cepre, etc.) fins als llargs parlaments carregats de retòrica i fórmules, els rituals entre vasallàtics i litúrgics, els personatges (el paper de camarlenc de sant Miquel), les actituds de la cort celestial o la situació fins i tot estàtica de la Mare de Déu envoltada dels seus consellers.

3. LA TRADICIÓ ASSUMPCIONISTA EN ISABEL DE VILLENA

Després de veure com es desenvolupa el relat de l'assumpció en la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena és interessant establir relacions entre aquesta narració i la tradició assumpcionista anterior. Aquesta tradició té els seus orígens en els *Evangelis apòcrifs* de temàtica assumpcionista, entre els quals destaquen el de Joan el Teòleg (s. iv-v), el *transitus* del Ps. Melitó (s. vi), la narració de Joan arquebisbe de Tessalònica (s. vii) i el relat del Ps. Josep d'Arimatea (s. ix-x). Posteriorment, Jacobus de Voragine, en el capítol corresponent a aquesta festivitat en la seua *Legenda aurea* (ca. 1260), sintetitza algunes d'aquestes tradicions, especialment a partir del text del Ps. Melitó.¹⁰

Quirante ja establí un esquema episòdic del relat assumpcionista a través de la consulta de totes aquestes fonts indicades (1987, 27-29). Aquest esquema, gràcies al seu caràcter detallat i globalitzador, permet analitzar el tractament que sor Isabel dóna de la dormició de la Mare de Déu. Açò, d'altra banda, possibilita relacionar el text de la nostra autora amb altres dues obres que s'hi vinculen estretament: la *Vita Christi* de Francesc Eiximenis i, especialment, el *Misteri assumpcionista de València* (d'ara endavant MAV).¹¹ De l'obra del menoret ja s'ha destacat el seu caràcter com una de les fonts tant de l'obra de Villena com del MAV,¹² d'ací l'interés per estudiar aquestes tres obres conjuntament. Cal indicar que, en l'anàlisi que em propose fer, més enllà de «constatar la presencia de un episodio concreto de una obra en otra, es estudiar y valorar el grado de proximidad o alejamiento que cada obra presenta con respecto a la tradición» (QUIRANTE: 1987, 30) i establir les diferències entre totes tres. L'esquema episòdic establert per Quirante és el següent:

Maria visita els llocs de la Passió. Després de la mort de Jesús, Maria visita amb freqüència aquells llocs que li recorden la mort del seu fill. En el fons, representa tot

¹⁰ Existeix una traducció catalana d'aquest text en BORRELL-PUIG: 1990, 333-347.

¹¹ El text d'Eiximenis a partir del ms. 209 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València i el del MAV a partir de MISTERI: 2000.

¹² Vid. HAUF, 1990; QUIRANTE: 1987, 34-49 i ROMEU: 1998, 59-95.

bon cristià que estima i segueix com a model la vida de Crist. Els llocs més comuns citats per la tradició eren l'hort de Getsemaní, el mont Calvari i el Sant Sepulcre. Sor Isabel també parla de tres llocs sants, però eludeix l'hort de Getsemaní i afegeix, en canvi, la visita al Mont Olivet, lloc de l'Ascensió de Crist, espai que el MAV també inclou en el pelegrinatge de Maria, amb els altres tres tradicionals, i que Eiximenis, en canvi, no esmenta («ella visitava [...] l'ort de Gessemaní, on suà de sanch e estech pres; e après anava a visitar Calvària, lo loch de la passió; e après visitava lo sant sepulcre», f. CCCLVIII).

Maria expressa el desig de morir. Després de recordar la vida del seu fill, Maria desitja morir per retrobar-se amb ell en la glòria celestial. Sor Isabel no es contenta només amb mostrar l'expressió del desig per part de la Mare de Déu, sinó que afegeix la reacció que aquesta petició té en la cort celestial i, sobretot, en Crist. Després de rebre la donzella Oració amb la demanda de la seua mare, ordena a l'arcàngel Gabriel que es presente davant Maria amb una palma per informar-la que el seu desig serà atorgat. Ens trobem, doncs, en una amplificació completament aliena a la tradició que podríem resumir en dues parts: la decisió de la Santíssima Trinitat de concedir el desig a Maria i el parlament de Jesús amb Gabriel. En aquest diàleg «entre bastidors» el mateix Crist decideix que els apòstols siguen traslladats miraculosament fins a la casa de Maria. És curiosa aquesta escena perquè sor Isabel personifica el desig de la Mare de Déu en una donzella que es trasllada al paradís per presentar la demanda davant de Crist i, per tant, li dóna paraula i acció, fet que permet conèixer què passa en un altre plànol, diferent i simultani, al de la casa de Maria. Aquest recurs a l'al·legoria és molt freqüent en la nostra autora. Una cosa semblant tenia lloc en la *Representació de l'Assumpció de Madona sancta Maria*, drama de finals del s. XIV representat a Tarragona: no hi ha cap personatge al·legòric, però sí que apareix la reacció de Jesucrist des del paradís —un lloc escènic diferenciat del de la casa de Maria— de la petició de la seua mare. En aquest sentit, Eiximenis és molt més sintètic i fidel a la tradició: «lavors per lo seu gloriós fill li estech tramés un àngel», f. CCCLIX; sempre que fa una digressió aquest autor és de caràcter doctrinal i teològic.

Visita de l'àngel. L'element més destacat d'aquesta visita és el lliurament d'una palma a Maria per part de Gabriel, objecte que haurà d'acompanyar-la en el seu

soterrament. L'arcàngel, a més a més, li anuncia que la seua mort tindrà lloc al tercer dia i que els apòstols arribaran dels llocs on estan predicant per rebre la seua benedicció. Aquesta visita té uns elements nous que contrasten amb la tradició i que s'expliquen de forma més clara en el següent episodi.

Les demandes que Maria fa a l'àngel. En la tradició assumpcionista, recollida per Eiximenis, amb un contingut menys narratiu, i el MAV, Maria, després que l'arcàngel Gabriel la saluda i la informa de la seua propera mort, li demana tres coses: que li diga el seu nom, que els apòstols es reunisquen al voltant seu per acompanyar-la en els darrers moments i que el dimoni no aparega en el trànsit d'aquesta vida a l'eterna. De totes aquestes peticions, sor Isabel només salva l'última, ja que Maria reconeix Gabriel quan aquest apareix davant seu («O, Gabriel gloriós, vós siau molt benvengut, car vós sou lo anunciador dels goigs meus», p. 322) i Jesús ja ha decidit que els apòstols siguen traslladats fins a la presència de la seua mare, per tant, seria incongruent ara una petició per part de Maria. De totes maneres, la nostra autora deixa entreveure que ha pres aquesta decisió coneixent les intencions de la seua mare: «En aquest[s] tres dies vol sa Magestat sien ací presents tots los apòstols que's troben escampats per lo món, perquè sia satisfet al desig de vostra senyoria» (p. 319). Sor Isabel, doncs, s'allunya de la tradició assumpcionista, encara que no l'oblida, i reelabora segurament empesa per la dinàmica del seu relat.

Seguint l'ordre establert per Quirante, ara aniria l'episodi en què *Maria reuneix els seus parents i amics i els informa de la seua mort* i així ho trobem en Eiximenis i en el MAV, en els quals apareix tant el poble convertit de Jerusalem com les dones que han seguit la Mare de Déu. En canvi, la *Vita Christi* de sor Isabel elimina aquesta reunió de deixebles, encara que alguns dels seus parents i amics apareixeran més tard.

Arribada de sant Joan. El primer apòstol en arribar davant la presència de Maria és sant Joan, com no podia ser d'altra manera després de l'adopció com a fill al peu de la creu. A diferència de la tradició assumpcionista, l'apòstol viu a Jerusalem amb Maria i no a Efes, on predicava. Els següents episodis relacionats amb l'arribada de sant Joan (*Diàleg entre Maria i sant Joan sobre la palma*, *Maria demana a Sant Joan que protegisca el seu cos dels jueus* i el *Plany de sant Joan que serveix de crida als apòstols*) no són tractats per l'abadessa de la Trinitat, encara que sí que estableix un diàleg entre tots dos en què

Maria explica a Joan la seua propera mort, fet que commou el deixeble. En el MAV és complicat saber què es diu perquè, com és sabut, el text que s'ha conservat d'aquest drama només conté el paper de la Maria, les acotacions i els primers versos de cada personatge. Cert és que existeix un diàleg en què la Mare de Déu l'informa que al tercer dia traspasarà aquest món i que és interromput per l'arribada de la resta dels apòstols. A més a més, encara que sor Isabel diu que sant Joan vivia a Jerusalem, en aquest episodi entra a la cambra on es troba Maria. En canvi, Eiximenis no introdueix cap parlament entre la Mare de Déu i l'apòstol, que, d'altra banda, sí que «era dins la caseta de la gloriosa» (f. CCCLXV).

Arribada de la resta dels apòstols. El primer en arribar és sant Pere, a qui sant Joan informa de la mort de Maria. Després arriben sant Pau i tots els altres integrants del col·legi apostòlic. Però no sols els deixebles masculins, també entren en escena les dones, encapçalades per Maria Magdalena, Marta i les germanes de Maria, i els seguidors de Jerusalem. Tant en Eiximenis com en el MAV i en Villena, sant Joan s'encarrega d'obrir la porta als apòstols. El text de l'abadessa, a diferència dels altres dos i seguint aquesta vegada de prop la tradició (l'exemple més característic de la qual és la *Legenda aurea*), presenta els apòstols més importants de forma independent al grup (sant Joan, sant Pere i sant Pau) i, així, els fa arribar escalonadament i els dóna amplis parlaments. El MAV només dóna la paraula a sant Joan, cosa que ni tan sols fa Eiximenis («los obrí la porta ab gran goig e presentà-los a la Gloriosa; e la benahurada reebe-los fort santament e devota. Lavors, la Gloriosa los dix com ella devia passar d'esta present vida», f. CCCLXV), i a més personifica dins del poble cristià a Gamaliel com a cap seu.

Sant Joan i Maria expliquen el perquè de tot plegat als deixebles. En el relat de sor Isabel, sant Joan primer i Maria després expliquen per què tots han arribat per la gràcia de Déu fins a la casa de Maria. Amb un llarg parlament, la Mare de Déu els informa de la seua mort i els dóna ànims per a continuar amb les seues tasques evangelitzadores i pietoses, malgrat les persecucions que patiran. Per tant, hi ha un interès per part de Maria d'animar la predicació i, amb això, la difusió del Cristianisme després de la seua mort. En definitiva, Maria vol deixar els assumptes religiosos aparellats: l'única herència que pot deixar és la seua creença en Crist i vol assegurar-se que aquesta

continuarà viva. L'episodi i aquest discurs sobre la perseverància en la fe també els trobem en Eiximenis i en el MAV.

En aquests parlaments a alguns deixebles que introdueix sor Isabel trobem un episodi ideat per la mateixa autora, comprensible des del punt de vista del devocionalisme: el lliurament a Magdalena de la corona d'espines que portà el seu fill. Hi ha un altre, que encara que s'esmenta a Eiximenis, es desenvolupa amb més detall en el MAV i en sor Isabel. Parle de l'arribada de sant Jaume el Major amb la cort celestial, ja que havia estat martiritzat per Herodes anys abans. Eiximenis, en descriure els integrants de la cort celestial que apareix a casa de Maria, diu:

E quin goig ach Maria Salomé, sor de la Gloriosa, veent aquí gloriós lo dit sent Jacme, lo qual avia ella tan plorat [...] Mas major estech la consolació que ach de la Verge gloriosa, qui era sa tia [...]. (f. CCCLXIV).

El MAV agafa aquest motiu i el desenvolupa amb molt més detall:

E quant haja acabat, prenga sent Jachmen per la mà e men-lo a la Maria Salomé, e diga:

MARIA (A ST. JAUME)

Mon car nebot, ab mi us cové d'anar
a vostra mayre per cert a visitar,
car per vostra mort viu ab gran tristor.
Quan vos veurà, dol tornara-n dolçor.

MARIA (A MARIA SALOMÉ)

Ma dolça sor, veus ací vostre fill
qui és vengut del cel per mi servir.

Après diga sent Jachme a sa mare:

ST. JAUME

Mare, vejats com som ací venguts...

E puys respon la mare:

MARIA SALOMÉ

Gran és lo gaug e la benahuyrança...

E quant la Maria Salomé haurà acabat, tornen sent Iachme e la Maria al Jesús [...].
(MISTERI: 2000, v. 146-153)

Com a conseqüència del seu traspàs, no sabem si sor Isabel pensava donar la paraula a sant Jaume i a Maria Salomé, però almenys podem constatar que ho tenia en ment perquè, quan s'acomia de la seua germana, li diu:

E dix sa senyoria a la mare de sanct Jaume y de sanct Johan: «Germana, alegrau-vos, que lo Senyor, fill meu, ara, en la sua venguda, per consolació vostra portarà en companyia sua lo vostre amat fill Jaume, qui per excel·lent martyri és passat de aquesta vida. E veureu e conexereu, tant com per ulls mortals se pot compendre, la

glòria e benaventurança sua e haureu experiència certa de la gran e singular amor que lo fill meu té a vós e als fills vostres [...] Axí, germana, ab la alegria que dignament podeu haver de la gran glòria e excel·lència de vostres fills, aconortavos de restar en la terra tant com al Senyor serà plaent. (VILLENA: 1916, 345-347).

Com podem veure, Eiximenis tracta d'una manera anecdòtica l'apòstol pelegrí, ja que és un personatge més entre els molts que formen el seguci celestial (patriarques, profetes, etc.). En canvi, el MAV introdueix un parlament entre mare i fill, a proposta de la Mare de Déu, amb la intenció de consolar Maria Salomé de l'absència del seu fill (una mena de paral·lelisme amb la situació de Maria i Crist). Sor Isabel no va tan lluny, almenys en l'anunci d'aquesta visita, com ho fa el drama valencià, però sant Jaume tampoc es tracta d'un simple integrant de la cort que acompanya Crist, com podrien ser Adam o sant Jaume el Menor, que apareixen esmentats també per Eiximenis. Per a l'abadessa de la Trinitat la visita està pensada amb la intenció de consolar la germana de Maria i no per glorificar la visita de Crist i la mort de la Mare de Déu i això l'apropa a l'acció del MAV.

Les dues escenes següents apareixen en Quirante en un ordre invers a com apareixen tant en les *Vitae Christi* de sor Isabel i d'Eiximenis com en el MAV.

Descens de Jesús amb àngels per recollir l'ànima de la Mare de Déu. Els primers en arribar en la narració de sor Isabel són els arcàngels Miquel i Gabriel, amb altres àngels i sants; sant Miquel li lliura un mantell i sant Gabriel, un ceptre. En el MAV també apareixen els arcàngels i intervenen, en canvi Eiximenis simplement els esmenta, encara que dient: «quina estech la consolació ne aquell sant parlament que la gloriosa ach ab aquests tant alts sperits, cert non és bastant neguna lengua mortal» (f. CCCLXIX). Eiximenis, d'altra banda, sí que fa parlar els profetes, patriarques i sants, fet que també recull el MAV. A continuació apareix Crist i es produeix l'esperat retrobament entre mare i fill. L'estructura de l'escena (arribada dels Prínceps, arribada de Jesús, conversació entre Jesús i Maria, mort de Maria i recollida de la seua ànima per part de Jesús) la trobem de la mateixa manera en Eiximenis i en el MAV.

En el text de sor Isabel, Crist corona la Mare de Déu amb tres corones, cadascuna d'aquestes oferida per una de les persones de la Trinitat. La coronació de la Mare de Déu, com a glorificació complementària a l'assumpció, no apareix ni en els apòcrifs assumpcionistes ni en el capítol corresponent de la *Legenda aurea*, pertany a

una evolució posterior de la tradició. Aquesta escena la trobem en l'art medieval a partir del segle XI i en el XIV ja forma part de les representacions dramàtiques. En un primer moment, com recull el text de l'abadessa de la Trinitat, la coronació tenia lloc entre el fill i la mare. Però, tot al llarg del segle XV, la presència del Fill disminuï a favor de la coronació realitzada, primer, pel Pare i, més tard, per la Trinitat, predominant ja a partir del segle XVI i que podem veure representada al *Misteri d'Elx* (QURIANTE: 2001, 81-90). De totes maneres, la presència de la Trinitat en sor Isabel a partir de la triple coronació de Maria ens indicaria un estat intermedi o de transició. El fet curiós, de totes maneres, és que l'abadessa inclou aquest episodi abans del traspàs de la Mare de Déu, quan normalment la coronació és produïa després de l'assumpció. Eiximenis no tracta aquest tema i, per les referències documentals que es conserven, el MAV sí que escenificava la coronació, això sí de mans de Déu.

Maria mor. El text de sor Isabel s'interromp en el mateix moment que Jesús mana a l'esperit de Maria eixir del seu cos amb la cita tradicional del *Càntic dels Càntics* «Veni de Libano».

Comtat i debatut, després d'analitzar detingudament la presència de la tradició assumpcionista en l'obra de sor Isabel de Villena, es pot dir, en primer lloc, que l'abadessa de la Trinitat, que al llarg de tota la seua obra ha emprat moltes vegades com a font la *Vita Christi* d'Eiximenis (HAUF: 1990), en els capítols sobre la mort de Maria contínua tenint-la molt present. Sens dubte, el text del menoret és el canemàs a partir del qual sor Isabel construeix i desenvolupa la trama d'aquests capítols finals de l'obra, i així demostren les moltes coincidències que hem pogut consignar (cosa que no exclou el coneixement de la tradició assumpcionista també per altres fonts). En segon lloc, existeix la possibilitat que l'autora conegués el MAV, també inspirat en Eiximenis, ja que trobem algunes semblances o punts de contacte: la visita al Mont Olivet, la forma de tractar el retrobament de Maria Salomé i sant Jaume, la incorporació de la coronació o el «color» escenogràfic que ens transmet algunes parts del relat.¹³

¹³ La dada històrica, almenys, ens permet confirmar que la vida de sor Isabel de Villena i la representació del MAV són coetanis. El naixement de la nostra autora, com ja hem indicat, se situa el 1430 i del 1439 es conserva, per exemple, una notícia documental que es relaciona amb la representació del MAV (ROMEU: 1998, nota 64).

4. EPÍLEG. UN APUNT SOBRE LA PRESENCIA DE LA DONA EN EL RELAT ASSUMPCIONISTA DE LA VITA CHRISTI

Molt s'ha escrit sobre la influència de la condició de dona d'Isabel de Villena a l'hora d'escriure la *Vita Christi* i, per aquest motiu, ens agradaria valorar mínimament la presència d'aqueixa condició en els darrers capítols dedicats al trànsit de la Mare de Déu i donar alguna clau que permeta una millor interpretació d'aquest assumpte.

Cal anar amb peus de plom, i crec que Alemany (1993, 301-313)¹⁴ va ben encaminat, perquè no podem parlar de «feminisme», concepte massa contemporani per a interpretar un text d'una escriptora del segle xv. A més a més, on acaba l'anàlisi de la condició de dona i comencen els prejudicis de la crítica? És a dir, s'ha dit moltes vegades que els diminutius emprats per l'abadessa demostren la sensibilitat com a dona. Aquesta afirmació, però, pot ser massa agosarada perquè aquesta sensibilitat la trobem en altres texts devocionalistes anteriors, com en la mateixa *Vita Christi* d'Eiximenis, que també empra diminutius. Sense anar més lluny, aquest mateix autor fa una defensa de la dona en els capítols dedicats a l'assumpció, que pel seu interès paga la pena transcriure:

Dien ací als uns doctors los següents punts. Lo primer si és que digna cosa era que la Gloriosa pujàs en paradís e açò perquè Déu ensenyàs lo seu poder eternal, en quant dona ha posat sobre tota la altea angelical, no constraent què digüen los philòsofs que dona té lo menor grau de saviea qui sia en tota natura racional. [...] Sisenament o requeria la necessitat de les dones, contra les quals an parlat philòsofs, axí com Salamó e molts d'altres, dient que són orades, e altres que són fort falsses, altres an dit in[e]stables e, axí, de molts altres vicis que ls an posats. Per què nostre Senyor Déu ha posada la gloriosa Verge mare sua sobre tots los àngels e sobre tots los sants de paradís, a donar a entendre que negú d'aquí avant no gos malparlar contra les dones. Car dona és nostra Regina e nostra Senyora, e dels àngels, e mare del Jutge general, a donar a entendre que qui generalment contra dones malparla que per mans de dones passarà, qui ha lo fill jutge qui de totes ses injúries lo venjarà. Noresmenys, a glòria de les dones ha fet que aquells qui pigor an parlat de dones per dones són estats confusos e aterrats, car Salamó per dona tornà orat, e Ovidi per dona estech confús e abaxat, e Aristòtil diu-se que per dona estech com a bèstia ensellat e enfrenat. [f. CCCLIXR-V]¹⁵

És més interessant centrar-se, no tant en característiques estilístiques «pròpies de dona» (i de dona de fa cinc-cents anys!), com en el protagonisme i el paper de les

¹⁴ Ens hem basat en l'estat de la qüestió que presenta aquest article per determinar els elements que ens indiquen un major pes del paper de la dona en els capítols que estudie.

¹⁵ Des del punt de mira de l'obra de sor Isabel, aquest fragment és tota una declaració d'intencions que dóna suport a la posició pro-femenina que pren l'abadessa.

figures femenines, molt més evident en l'obra de sor Isabel a l'hora de mesurar la seua «feminitat».

Per començar, aquests capítols dedicats a la mort de Maria ens mostren un equilibri entre les figures femenines i les masculines, si deixem a banda el protagonisme exclusiu de la Mare de Déu, que amb el seu traspàs tanca el cicle de l'obra, iniciat amb la seua concepció i naixement. Açò pot fer pensar a alguns que estem davant més aviat d'una *Vita Mariae* que d'una *Vita Christi*, però aquest és un judici equivocat o, millor, desenfocat. L'eix al voltant del qual gira tota la narració és, sens dubte, l'exaltació de la vida de Crist; la vida de Maria, en canvi, és la perspectiva que el lector ha d'assumir davant d'aquesta. La Mare de Déu esdevé, així, el model a partir del qual cal contemplar —en el sentit devocional, és clar— la vida de Crist. És a dir, Maria és la primera persona que contempla devotament la vida de Jesús i sor Isabel vol que siga a través d'ella que valorem la seua figura, les seues paraules i les seues accions. Per tant, podem considerar Maria com el marc on es desenvolupa la humanitat de Crist (com aquelles escultures medievals, romàniques i gòtiques, que representen Maria com a setial de Jesús).

A banda de la figura de Maria, també és important la presència de Maria Magdalena al llarg de tota la *Vita Christi*, per davant, fins i tot, d'altres personatges masculins. En els capítols dedicats al trànsit de la Mare de Déu, també té una gran rellevància per diverses raons: és la cap del grup de dones que es presenta en casa de Maria, és la primera dona de qui s'acomia Maria, amb extensos parlaments, i és l'«hereva» material de la mateixa Maria, ja que rep de les seues mans l'única propietat que aquesta pot llegar, la corona d'espines que portà el seu fill. Açò converteix Magdalena en la successora de Maria, almenys en el vessant contemplatiu i pietós (en el doctrinal, en canvi, és sant Pere). Rebut el privilegi d'aquesta preuada relíquia, Magdalena decideix deixar el món i dedicar-se només a la contemplació contínua, missatge que l'autora no deixa caure innocentment.

Per últim, s'ha destacat sovint el coprotagonisme dels personatges femenins, enfront a un tractament secundari dels masculins, en aquesta obra. Açò és innegable en els capítols finals del llibre on realment podem parlar d'uns deixebles masculins (sant Joan, sant Pere, sant Pau, etc., en definitiva els apòstols) i unes deixebles femenines

(Maria Magdalena, Marta i les germanes de Maria, Maria Salomé i Maria Cleofàs). La Mare de Déu, en primer lloc, s'acomiada dels apòstols i els anima en les tasques evangelitzadores i, en segon, de les dones, amb un discurs enfocat en les tasques pietoses. De totes maneres, no sé fins a quin punt aquesta presència de dones en la dormició de Maria és exclusiva de la *Vita Christi* de Villena, ja que al MAV també apareixen totes aquestes dones. En canvi, en Eiximenis la seua presència no deixa de ser testimonial, a pesar de la defensa que en fa a través de la glorificació de la Mare de Déu que he citat adès.

5. CONCLUSIONS

Després d'analitzar els capítols dedicats a la mort de la Mare de Déu en la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena des de la perspectiva de la tradició assumpcionista i apuntar breument alguna cosa de la suposada filogínia de l'autora, podem establir les següents conclusions:

- 1) El relat de l'assumpció de sor Isabel s'emmarca perfectament en la tradició anterior, iniciada pels texts apòcrifs dels primers anys del Cristianisme, encara que amb diferències considerables en alguns punts que la nostra autora desenvolupa pel seu compte (com el parlament amb sant Andreu, el regal de la corona d'espines a Maria Magdalena, el mantell i el ceptre que lliuren a la Mare de Déu els arcàngels o la triple coronació anterior al trànsit).
- 2) Encara que sor Isabel no té una font argumental exclusiva, segueix molt de prop la *Vita Christi* d'Eiximenis, que funciona com una mena de text base sobre el qual l'autora basteix lliurement la seua narració, molt més rica en detalls i diàlegs i amb un contingut doctrinal més lleuger.
- 3) Creiem necessari destacar, a pesar de l'escàs nombre d'exemples, la presència de semblances entre el relat de sor Isabel i el *Misteri assumpcionista de València*, coetani a l'autora: visita al Mont Olivet, diàleg reduït de sant Joan en relació amb la tradició, presència més activa de les dones, resolució de la trobada entre Maria Salomé i sant Jaume o l'arribada de Jesucrist tan carregada de ressons escenogràfics. Tots aquests motius els trobem en

germen en la *Vita Christi* d'Eiximenis, font d'ambdues obres, però la reelaboració que en fan, de tant en tant, té punts de contacte. Açò no determina, en última instància, que sor Isabel estiga sota la influència del drama valencià, encara que és cert que la nostra autora per redactar la seua obra hagué de beure de molts pous.

- 4) La comparació entre el text d'Eiximenis i el de sor Isabel en els capítols dedicats al trànsit de Maria ens aporta, com ja han destacat altres autors en parlar de l'obra en general, un judici més matisat sobre la «feminitat» que l'autora esgrimeix en el text. Sens dubte, hi ha una posició que parteix de la filogínia, però ni molt menys és un testimoni aïllat en la literatura catalana i devocionalista.
- 5) Per últim, l'obra se centra en la figura de Crist, però través de la visió que proporciona la perspectiva de la seua mare, que esdevé per al lector model de pietat, devoció i contemplació.

BIBLIOGRAFIA

- ALEMANY, Rafael (1993), «Dels límits del femanisme de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena», en *Actes del Nové Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, PAM, Barcelona, p. 301-313.
- BORRELL, Agustí i PUIG, Armand (eds.) (1990), *Apòcrifs del Nou Testament*, Proa, Barcelona.
- FUSTER, Joan (1975), «El món literari literari de sor Isabel de Villena», en *Obres completes*, vol. 1, Edicions 62, Barcelona, p. 153-174.
- HAUF, Albert G. (1990), «Teologia i fantasia: la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena i la tradició de les *Vitae Christi* medievals», en *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena: aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-PAM, Barcelona, p. 323-397.
- (1995), «Isabel de Villena», en VILLENA, Isabel de, *Vita Christi*, Edicions 62-«la Caixa», MOLC, Barcelona, p. 5-57.
- MISTERI *assumpcionista de la Catedral de València* (2000) (edició a càrrec de F. Massip), *Rialc*, <<http://www.riale.unina.it/0.41.htm>>, darrera consulta 15-01-2008 (edició en curs de publicació en Barcino, «Els Nostres Clàssics»).
- SANTOS OTERO, Aurelio de (ed.) (2001), *Los evangelios apócrifos*, BAC, Madrid.
- SPECULUM Animae* (1992), estudi i edició a cura d'A. Hauf, Edilán, Madrid, 2 vols.
- QUIRANTE, Luis (1987), *Teatro asuncionista valenciano de los siglos xv y xvi*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Alacant, p. 19-49.
- (2001), «Notas sobre la escenografía del *Misteri d'Elx*: la Coronación», en *Del teatro del Misteri al misterio del teatro*, Universitat de València, València, p. 81-90.

- RIQUER, Martí de (1980), *Història de la literatura catalana*, vol. III, Ariel, Barcelona.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep (1998), «El teatre assumpcionista de tècnica medieval als Països Catalans», en Joan CASTAÑO i Gabriel SANSANO (eds.), *Història i crítica de la Festa d'Elx*, Universitat d'Alacant, Alacant, p. 59-95.
- VILLENA, Isabel de (1916), *Llibre anomenat Vita Christi compost per sor Isabel de Villena abadessa de la Trinitat de València ara novament publicat segons l'edició de l'any 1497* (edició a càrrec de R. Miquel i Planas), vol. III, Barcelona, p. 301-363.
- (1995), *Vita Christi* (edició a càrrec d'Albert Hauf), Edicions 62-«la Caixa», MOLC, Barcelona.